

[0682] MEI ALDFRYSK a: TROCH IT SEALTER FOKAALSYSTEEM*P. Kramer**Zusammenfassung*

Es wird dem phonologischen Einfluß nachgegangen, der von der Entwicklung des altfriesisch a: zu größerem Schließungsgrad ausgegangen ist; dies insbesondere im Bezug auf das Saterfriesische. Ausgehend vom erschlossenen altfriesischen Lautsystem mit fünf langen Vokalen als Arbeitshypothese wird gefolgert, daß sich im Bereich des alten o: ein zweiter Laut entwickeln mußte. Unter Einfluß von Dehnungsprodukten aus afr. e in offener Silbe geschah dasselbe im Bereich des alten e:. Ähnliche Wirkungen haben sich auch im Westfriesischen ergeben, sodaß angenommen werden darf, daß die Entwicklung des alten a:, zusammen mit der der Dehnungsprodukte in offener Silbe, die Langvokalsysteme der modernen friesischen Mundarten geprägt hat. Ungleiche Lösungen phonologischer Probleme werden Anlaß zu den großen Verschiedenheiten in den Vokalsystemen dieser Mundarten gewesen sein. Besonders interessant ist dabei die Frage, weshalb die Entwicklung des altfr. a: sich im Westfriesischen, im Gegensatz zu den anderen Mundarten, in Richtung der vorderen Vokalreihe bewegt hat.

Ien fan 'e skaaimerken fan it Aldfrysk is dat germ. *au* en yn guon gefallen *ai* ta *a:* wurden binne. No is it opfallend dat dy *a:* yn net ien fan 'e moderne Fryske tongslaggen as regel behâlden bleaun is. Sa is Aldfrysk *bâm* yn it Westerlauwerske Frysk ta *beam* [beəm] wurden, yn it Sealtersk ta *Boom* [bo:m] en yn it Mooringer Noardfrysk ta *buum* [bu:m]. Yn dat wurd hat it lûd him dus fan de meast iepene útspraak [a:] ta in folle slettener útspraak ûntwikkele, yn it gefal fan *buum* sels ta de meast slettene.

Al hoe ûngelikens it risseltaat ek wie, ien ding liket dúdlik te wêzen: de âlde *a:* koe net bestean bliuwe¹. It ûntstean fan nijere lange *a*-lûden as

¹. Tige nijsgjirrich is de ûntjouwing yn guon Westerlauwerske tongslaggen. Sa hat it Hylpersk b.g. *baim* 'beam' en *aich* 'each' (G. Blom, *Hylper wurdboek*, Ljouwert 1981, s. 15, 12) en it Skiermûntseachsk *baim* en *aik* 'ek' (A. Spenter, *Der Vokalismus der akzentuierten Silben in der Schiermonnikooger Mundart*, Kopenhagen 1968, s. 180, 179). Hjir is de útwei dus fûn yn de foarming fan twalûden.

produkt fan it rekken fan koarte lûden yn iepen wurdlied yn 'e 14e ieu² kin dêr de oarsaak fan west hawwe. Dêrtroch drigen faaks tefolle wurden in [a:] te krijen mei kâns op misferstean. As útwykmûglikheid soe de útspraak fan de *a:* út germ. *au* en *ai* dan slettener wurde moatte. In fonologyske oarsaak dus³.

Aldfrysk *a:* liket behâlden yn Skiermûntseachsk *sta:tə* 'stjitte' en *fla:sk* 'fleis', mar dat komt troch ferkoarting foar bylûdekombinaasjes en lettere rekking (Spenter, s. 158f., 166). Itselde spilet yn Sealtersk *aast* 'east' en *braader* 'breder' (Th. Siebs, Geschichte der friesischen Sprache, *Grundriß der germanischen Philologie*, útjûn fan H. Paul, Bd. II: 2, Straßburg² 1901, s. 1232, 1229f.) en faaks ek wol yn it isolearre Skylgerske *a:st* (mar ferg. G. Knop, *Spraakunst der Terschellinger dialecten*, Assen 1954, s. 54).

Ik nim oan dat der sa ek in ferklearring te finen is foar de fokaal fan inkelde preterita lykas Skylgersk *ba:t* 'bea', *fərla:s* 'ferlear' en fan inkelde oare wurden yn it Hylpersk en it Skiermuontseachsk.

- ². D. Hofmann, Die 'spätgermanische' Silbenquantitätsverschiebung und die Doppelschreibung alter kurzer Konsonanten in den altwestfriesischen Quellen, *Studia Frisica in memoriam Prof. Dr. K. Fokkema*, Grins 1969, s. 67-75. Yn prinsipe soe de rekking ek it gefolch wêze kinne fan it frij wurden fan it plak fan 'e âlde *a:*. Lykwols is de rekking lang net allinne in Frysk ferskynsel en yn 'e measte oare talen sil *a:* < *au* wol net bestien hawwe.

- ³. Dat wurdt yllustrearre yn de Sealter oposysje [ɔ:]-[o:] (bûten Roomelse [a:]-[o:]) mei 11 minimale pearen, lykas
woak 'wekker' - *wook* 'weak'
roakje 'reitsje' - *rookje* 'rikje'.

Yn it Westerlauwerske Frysk fine wy de oposysje [a:]-[eə] mei b.g.

laad - *lead*

skaaf - *skeaf*,

wêrby't *laad* út in rutsene *a* te ferklearjen is en *skaaf* in lienwurd is (Spenter, as 1., s. 155, 160).

Yn it Hylpersk is dit probleem net op in unifoarme wize oplost:

laed - *laa*

skaive - --.

'Skeaf' mist yn it Hylpersk: "Neffens [ús âlde reidsnijer] waard der, yn Hylpen alteast, allinnich praat oer stûke", skriuwt de hear G. Blom, dy't sa freonlik wie om dit apart nei te freegjen. It missen fan sa'n wurd soe op in fonologyske probleemsitewaasje wize kinne.

Hjir sille lykwols net de oarsaken fan dy lûdûntjouwing behannele wurde, mar de gefolgen. En dy moatte oansjenlik west hawwe, as men acht slacht op 'e fonologyske ferhâldings.

Op grûn fan 'e skriftlike oerlevering soe men foar de lange lûden yn it Aldfrysk útgean kinne fan in skema mei trije trimen:^{4 5}

i: u:
e: o:
a:

Op grûn fan wikseljende stavering yn santjinde-ieuske Harlingerlânske en Wurster boarnen komt Siebs⁶ ta de konklúzje dat yn it Aldeastfrysk fan 'e rjochtsboarnen de út *au* ûntstiene *a:* ticht by de *o:* kaam en dêrmei de oergong nei û.m. de Sealter [o:] foarme. Dat kin betsjutte dat der yn it skema tusken de *a:* en de *o:* in tuskentime ynfoege wurde moat. Sipma⁷ komt yndied foar it Aldfrysk ta in fjouwertrime-stelsel:

i: u:
e: o:
ε: ɔ:
a:

Itselde nimt Miedema⁸ op grûn fan 'e stavering oan foar it Westerlauwerske Frysk fan Bogerman (om 1500 hinne):

stryd uut
sleep? doeck?
need moorn
waal

⁴. Th. Siebs, as 1., s. 1367f. Folget út de dêr oanjûne lûden *â, ê, î, ô, û* (d.i. *a:, e:, i:, o:, u:*).

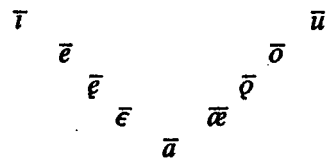
⁵. B. Sjölin, *Einführung in das Friesische*, Stuttgart 1969, s. 19.

⁶. Th. Siebs, as 1., s. 1231f.

⁷. P. Sipma, *Fon alra fresena fridome*, Snits 1947, s. 54ff.

⁸. H.T.J. Miedema, Oer it fokalsysteem fan Reyner Bogerman en Gysbert Japiks as oergongsstadia tusken Ald- en Nijfrysk, *Fryske Stúdzjes oanbean oan Prof. Dr. J.H. Brouwer*, Assen 1960, s. 153-160.

Spenter⁹ komt foar de lange lûden yn it Westerlauwerske Aldfrysk ta fiif trimen.

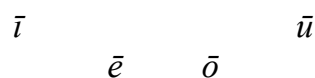
Utgeande fan in twatrimen-stelsel foar de Germaanske lange lûden¹⁰ falt oan te nimmen dat de gearstalde fokaalsystemen fan de hjoeddeiske Fryske tongslaggen ûntstien binne út in folle ienfâldiger stelsel. Yn hokker tiid dat feroare is, liket noch lang net fêst te lizzen. As wurkhypothese wol ik dêrom útgean fan it ienfâldichste stelsel dat op grûn fan 'e Aldfryske hânskriften mûglik is en dat is in trijetrimen-stelsel. Ik wol sjen litte dat de lettere ûntjouwing fan de Aldfryske *a*: in ynfloed útoefene, dy't mei grutte wierskyn liede moast ta in gearstalter stelsel fan lange fokalen.

Dat trijetrimen-stelsel kin men oersetse mei: "Der wiene yn it Aldfrysk fiif lange lûden."¹¹ Oer de krekte útspraak fan dy lûden is gjin folsleine wissichheid te krijen. Krekt as der sa'n bytsje wiene, wie der alle mûglikheit

⁹. Spenter, as 1., s. 150. Spenter besiket gjin details fan 'e útspraak te jaan, mar it liket foar it ferstean hast ûnmûglik en neffens de moderne tongslaggen ek net wierskynlik dat der mear as fjouwer iepeningsgraden wiene. In part fan 'e jûne lûden sil dêrom wol as twalûd te beskôgjen wêze, b.g. de *ē* en de *ō*. Yn myn opfetting past dit stelsel yn in lettere tiid as it trijetrimen-stelsel.

¹⁰. H. Krahe, W. Meid, *Germanische Sprachwissenschaft* I, Berlin 1969 (Sammlung Götschen 238), s. 56.

Oflaat skema:

Yn sa'n stelsel lykje gâns fariaasjes yn 'e útspraak mûglik sûnder dat men misferstien wurdt. Faaks kin it gebiet fan it fonetysk mûglike beskôge wurde as in kontinuüm, dêr't de útspraak frij binnen feroare wurde kin, salang't men mar by de foneemgrinzen wei bliuwt. Yn dit skema soe *a*: in 'ferbean' grinsgebiet tusken *ē* en *ō* wêze kinne.

¹¹. Hjir wurdt 'lûd' brûkt yn 'e betsjutting 'foneem'. De Aldfryske lûden binne kursyf set, de moderne en dus goed definiearbere tusken [].

ta fariaasje sûnder dat der betizing ûntstie. As wy nei de moderne Fryske tongslaggen sjogge, dan is de mûglikheid ta fariaasje folle lytser wurden, om't itselde plak yn it fjild fan it fonetysk mûglike ynnommen wurdt troch in folle grutter tal lûden dy't as aparte fonemen te beskôgjen binne. Sa fyn ik:

foar *a*: [a:]

foar *e*: [e:], [eə], [ei], [ɛ:], [ɛə]¹²

foar *i*: [i:], [iə]

foar *o*: [o:], [oə], [ou], [ɔ:], [ɔə]

foar *u*: [u:], [uə]

¹²Guon fan dy lûden, lykas [ei] en [ou] binne fonetysk twalûden, mar wurde dochs gauris as ienlûden beskôge¹³, wylst dy op [ə] algemien foarkomme, fral as kombinatoaryske farianten fan lange ienlûden. Yn it boppe sketste Aldfryske foneemstelsel kinne al dy lûden as útspraakfarianten foarkommen wêze.

Yn it Sealtersk is [o:] it einprodukt fan de ûntjouwing fan 'e âlde *a*:. Dat sil bard wêze troch it mear sletten wurden fan dy *a*:, sûnder dat soks doe al ta in apart *ɔ*:-foneem hoegde te lieden. Men kin jin in ûntjouwing mei ferskowende foneemgrinzen yntinke yn fjouwer stadia. Hjirûnder is dat (mei weilitten fan []) oanjûn foar de efterste stile, wêrby't de trochrinnende line hieltyd de foneemgrins foarstelt:

¹². [e:] en [eə] wurde yn publikaasjes fan Nederlânske kant meast as [I:] resp. [I.ə] skreaun. Hjir is keazen foar oansluting op troch eardere ûndersikers fan it Sealtersk brûkte tekens (ē, ê). Boppedat bestiet sa minder kâns op misbegryp, mei't [I] yn it Dútsk foar in slettener lûd brûkt wurdt (fergelykje foar in parallel gefal: P. Kramer, *Ta de fonology fan it Sealtersk*, *Us Wurk* 20 (1971) s. 42-43).

¹³. Sa b.g. yn A. Cohen, C.L. Ebeling, K. Fokkema, A.G.F. van Holk, *Fonologie van het Nederlands en het Fries*, 's-Gravenhage 1961, s. XIV: [e:] yn *leech*, [o:] yn *rook*. De echte ienlûden komme yn it Sealtersk foar; dêrby feroaret by it útsprekken de mûle-iepening net, lykas yn Westerlauwersk Frysk *aa*, *ii* en lange *û*.

1. (a:) ɔ: o: u:
2. (a: ɔ:) o: u:
3. a: (ɔ: o:) u:
4. a: ɔ: (o:) u:

De hjoeddeiske Sealter [ɔ:] komt as produkt fan rekking fan ɔ foar¹⁴ en yn lienwurden¹⁵. Yn Roomelse is boppedat [ɔ:] ûntstien út in rutsene *a*¹⁵. Yn alle gefallen sil it hjir om jongere ûntjouwings gean, dy't dan it produkt fan Aldfrysk *a:* nei de útspraak [o:] treaun hawwe (stadium 4). De oarspronklike kwaliteit dêrfan is noch te sjen oan de [a] foar ferkoartsjende bylûdkombinaasjes, lykas yn *gratter* 'grutter'.

By it bewegen nei de útspraak [o:] moat betizing drige hawwe mei it produkt fan Aldfrysk *o:*, dat yn Schâddel troch [ou] fertsjintwurdige is. De faak yn 'e oare doarpen foarkommende "diftongearre" útspraak [ɔu] sil wol as in jongere ûntjouwing te beskôgjen wêze. Wy moatte dus konkludearje dat de driging bestriden is troch de útspraak fan 'e âlde *o:* ta [ou] te beheinen. Dy driging is no noch ôf te lêzen oan 'e minimale pearen mei [o:] en [ou]/[ɔu]:

<i>boonerje</i> 'beantsjepuntsje'	<i>bounerje</i> 'bjinne'
<i>Brood</i> 'bôle'	<i>Broud</i> 'broed fan bijen'
<i>Dook</i> 'damp, dize'	<i>Douk</i> 'doek'
<i>foolgje</i> 'felgje'	<i>foulgje</i> 'folgje'
<i>ljoo</i> 'leaf'	<i>ljou</i> 'lij'
<i>noodelk</i> 'nuodlik'	<i>noudelk</i> 'noardlik'
<i>ploogje</i> 'pleagje'	<i>plougje</i> 'ploegje'
<i>Rook</i> 'reek'	<i>Rouk</i> 'roek'

Fan de wurden mei *oo* komme seis fan afr. *a:* en tink ien fan mnd. *a:* (*ploogje*)¹⁶ en ien fan âlder *al* (*foolgje*). Fan dy mei *ou* komme fiif fan afr. *o:*, ien fan *ol* en ien fan *or* (*noudelk*). *ljou* sil wol oerienkomstich *trjou* 'trou'¹⁷ weromgean op afr. **hliō* < germ. **hleu-*, fgl. Löfstedt¹⁸. Ien mei oar

¹⁴. Th. Siebs, as 1., s. 1385.

¹⁵. Th. Siebs, as 1., s. 1386.

¹⁶. Fgl. E. Löfstedt, *Nordfriesische Dialektstudien*, Lund 1931, s. 167.

¹⁷. Th. Siebs, as 1., s. 1237.

¹⁸. E. Löfstedt, *Die nordfriesische Mundart des Dorfes Ockholm und der Halligen I*, Lund 1928, s. 23.

betsjut dat dat it fariaasjegebiet fan it ûnderstelde âlde *o:-lûd* no troch twa fonemen beset wurdt, noch ôfsjoen fan it tink jongere [*ɔ:*].

De âlde *a:* hat sa yn 'e efterste stile *a:-o:-u:* fan it Sealter fokaalsysteem hiel wat oeral helle. It opfallende is lykwols dat yn 'e foarste stile *a:-e:-i:* soortgelikense ferskynsels te merkbiten binne. Dêr is de âlde *e:* troch *ee* [*e:*] en *äi* [*ei/ɛi*] mei as minimale pearen:

<i>Feete</i> 'fetten'	<i>Fäite</i> 'fuotten'
<i>Heede</i> 'heide'	<i>Häide</i> 'hjidde'
<i>Leed</i> 'leed'	<i>Läid</i> 'liet'
<i>meete</i> 'mjitte'	<i>mäite</i> 'keare; moetsje'
<i>Reewe</i> 'stik ark'	<i>Räiwe</i> 'raap'
<i>Seeke</i> 'saak'	<i>Säike</i> '(op) syk'
<i>Steel(e)</i> 'stâle'	<i>Stäil</i> 'stiel'
<i>Steet</i> 'stjit'	<i>Stäit</i> 'sturt'
<i>Treed</i> 'trêd'	<i>Träid</i> 'tried'

By de wurden mei *ee* giet it yn 'e measte gefallen om rekking fan âlde *e* yn iepen wurdliid. *Leed*, *Steet* en *Treed* kinne troch tiidwurdsfoarmen beynfloede wêze. De *äi* [*ei/ɛi*] giet yn 'e measte gefallen tebek op afr. *e:*, faak mei i-Umlaut út germ. *o:*.

Krekt as de âlde *o:* is de âlde *e:* dus ek yn it diftongearre fekje (hjr [*ei*]) telâne kommen. Men moat dêrom hast wol oannimme dat beide yn it Aldfrysk - alteast yn de lêste faze dêrfan - ek al diftongearre wiene. Foarsafier út it skrift ôf te lieden is, wie der fan elk dy lange lûden mar ien (*ê* en *ô* by Siebs¹⁹). Dêrom wie der dan fonologysk sjoen de rûnte foar ien- en twalûdige farianten. De nije produkten binne no yn it Sealtersk echte ienlûden ([*o:*] en [*e:*]). Foarsafier't de [*o:*] fan de âlde *a:* kaam, sil dat mei dy *a:* yn it Aldfrysk ek al wol sa west hawwe, oars hie men al licht skriuwwizen lykas *ai* of *au* ferwachte. Foar rekkingsprodukten fan koarte lûden is ek hast gjin twalûdige tuskenstap te ferwachtsjen. By it ûntstean fan dy nije lange ienlûden sille dêrom de mûglike ienlûdige farianten fan de âlde *o:* en *e:* ferdwûn wêze, om't oars de kâns op misferstean bestie.

¹⁹. Th. Siebs, as 1., s. 1367.

Wy sjogge dat de rekkingsprodukten yn 'e foarste stile fan it Sealter fokaalsysteem sawat deselde ynfloed hân hawwe as it produkt fan de âlde *a:* yn 'e efterste stile. Dochs kamen yn 'e efterste stile ek gâns rekkingsprodukten foar, lykas yn *Foole* 'fôle', *Lote* 'lotten'²⁰. Wy moatte dêrom konkludearje dat de ûntjouwing fan 'e âlde *a:* net allinne wurke, mar wol de ynfloed fan 'e rekking fersterke, mei as gefolch dat it Sealtersk in ryk fokaalsysteem hat mei sterk symmetryske trekken. Neist de al neamde [ɔ:] hat him nammentlik yn 'e foarste stile in [ɛ:] ûntwikkele, fral mei jongere rekkingsprodukten fan afr. *e*²¹.

Yn it Westerlauwerske Frysk hawwe har soortgelikense wurkingen foardien. It grutte ferskil mei de East- en Noardfryske tongslaggen is lykwols dat de âlde *a:* him ûntwikkele hat oer de foarste stile. Dochs is hjir ek in fierhinne symmetrysk systeem ûntstien. It produkt fan *a:* is [eə], wylst de âlde *e:* nei [iə] útwykt is en [ei] ferskate boarnen hat²². Yn 'e efterste stile fine wy op soortgelikense wize [oə], [uə] en [ou]. De lûden [eə] en [oə] binne faaks te ferklearjen mei't se yn it Sealtersk frij seldsum ek nèt foar [r] as farianten fan [e:] resp. [o:] foarkomme, wat dan faaks yn it Aldfrysk ek sa west hat. Foar [iə] < *e:* en [uə] < *o:* fine wy parallellen yn de Sealter ûntjouwings [eir] > [iər] en [our] > [uər]^{14,15}, faaks feroarsake troch de foar it ûnderskied mei [eər] en [oər] nedige sterke klam op it twadde lid fan [ei] en [ou]. (De kombinaasje [eir] ûnderskiedt him fan [eər] allinne troch de komponint [i]. Om it ûnderskied goed útkomme te litten sil ['eir] him ûntwikkele hawwe ta [e'ir] en dan ta ['iər]).

Ien mei oar wurdt it wierskynlik dat de grutte rykdom oan lange fokalen yn 'e moderne Fryske tongslaggen te ferklearjen is út 'e ynfloed fan 'e

²⁰. Th. Siebs, as 1., s. 1387.

²¹. Th. Siebs, as 1., s. 1384.

²². Minimale pearen mei [eel-[ie] binne b.g.

heal - *hiel* (Noardklaai *heel*)

tean - *tien*

sleat - *sliet*

De ûntjouwing [a:] > [ɛə] > [eə] is noch ôf te lêzen oan de yn it Noardklaaifrysk bewarre [ɛə] foar gutturalen: *hêk* 'heak', *êch* 'each'. [ei] út Aldfrysk *e:* is frij seldsum, b.g. yn *leech* 'net heech', *freegje* (Spenter, as 1., s. 206; T. Hoekema, *Lânfrysk-Skiermûntseager wurdlist c.a.*, Grins 1979, s. 70).

produkten fan 'e âlde *a:*, tegearre mei dy fan rekking yn iepen wurdliid. Ungelikense oplossing fan de fonologyske problemen mei de produkten fan 'e âlde *a:* soe wolris de haadoarsaak fan it grutte ûnderskied tusken de fokaalsystemen fan dy tongslaggen wêze kinne.

Faaks wurdt it mûglik om by ferbettere kennis fan al dy tongslaggen, fral wat de ôfkomst fan 'e lûden oangiet neffens it mal fan Löfstedt en Spenter, mear yn detail de lûdûntjouwingen te ferklearjen. Bysûnder nijsgjirrich is dêrby de frage, wêrom't yn it Westerlauwerske Frysk de âlde *a:* him oer de foarste stile ûntwikkele hat en yn it East- en Noardfrysk oer de efterste stile. Is hjir sprake fan in oare ûnderlaach of fan in ûngelikense ynfloed fan oanbuorjende talen?²³, ²⁴

Mozartstrj. 102

6661 BN Elst

²³. De buortalen kinne wolris in grutte ynfloed hân hawwe troch de oanlevering fan lienwurden.

²⁴. Krityske lêzing troch de redaksje hat laat ta in oansjenlike ferbettering en ferdúdliking fan de argumintaasje en ta útwreiding fan it bewiismateriaal. Myn tank dêrfoar.